

31. Про особливості історичної думки доби Просвітництва див.: Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года. – Л., 1993. – С. 202-225, 253-277; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999, – С. 89-109.
32. Трудодобивая пчела. – 1759. – Январь. – С. 34-47. Також див.: Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 110-115.
33. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. – Л., 1965. – Часть II. – С. 40.
34. Див.: Малинов А.В. Философия истории в России XVIII века. – СПб., 2003.
35. Штранге М.М. Вказана праця. – С. 133-135.
36. Шафонский А.Ф. Вказана праця. – С. 458. Публікацію цього документу за копією О. Шафонського див.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К., 1998. – С. 106-107.

Андрій НЕПОМНЯЩИЙ
(Сімферополь)

Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської

Кримознавство знає немало імен видатних діячів історичної науки, в наукових біографіях яких різночасовий, але значимий слід залишили студії, пов'язані з вивченням історико-культурної спадщини народів Криму. Серед таких – Євгенія Юріївна Спаська, відомий український етнограф і мистецтвознавець. Упродовж останніх років з'явилися дослідження, де висвітлена її трагічна доля, а також роль вченої у вивченні української етнографії й становленні музейної справи [1]. Проте, вивчення кримської етнографії – не менш яскрава складова наукової спадщини Є.Ю. Спаської. Її наукові праці 20-их років ХХ ст. зіграли визначальну роль в становленні наукових досліджень кримськотатарської вишивки [2].

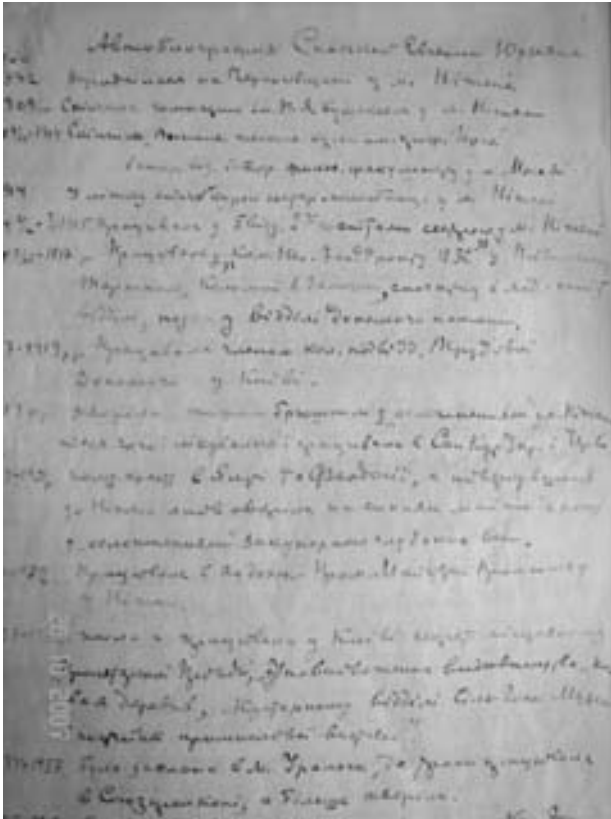
Про кримський період творчої біографії Є.Ю. Спаської жодним словом не згадують офіційні довідкові видання зазначеного періоду [3]. Біографічні документи Євгенії Юріївни зберігаються в архівах Києва та Санкт-Петербурга. У фонді Комісії “Наука та її працівники в межах СРСР (1924-1930)” (Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук) нами виявлена анкета дослідниці, заповнена Є.Ю. Спаською 31 грудня 1926 р., де вказані основні місця її роботи і сформульовані наукові пріоритети [4]. Набагато інформативнішими є документи особистого зібрання вченої, що зберігаються у Наукових архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. У складі особового фонду Є.Ю. Спаської – докладна автобіографія, складена власноруч науковцем у 60-ті роки ХХ ст. [5], листування [6], списки друкованих праць [7], фотографії [8]. Особливе значення для

Титульна сторінка праці Є.Ю. Спаської “Татарские вышивки Старо-Крымского района” (Баку, 1926)

відновлення біографічної канви відомого етнографа мають щоденні записи Є.Ю. Спаської, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (копії – у фондах Ніжинського краєзнавчого музею) [9].

Євгенія Юріївна Спаська народилася в Ніжині у 1892 р. в родині священика. В 1910 р. закінчила жіночу гімназію імені П.І. Кушакевич [10]. Освіту продовжила на Історико-філологічному факультеті Московських вищих жіночих курсів ім. В.І. Герье, який закінчила в 1914 р. З початком Першої світової війни у вересні того ж року Є.Ю. Спаська пішла на навчання в приватну фельдшерсько-акушерську школу доктора П.А. Бушtedта в Ніжині. Після шестимісячного навчання почала працювати штатною

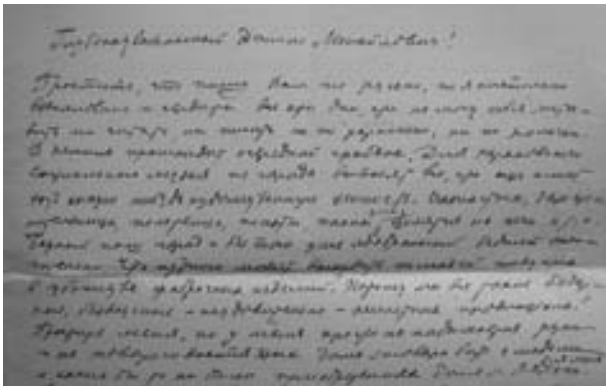
медичною сестрою в земському госпіталі для поранених воїнів [11]. Із червня 1915 р. до 1917 р. Євгенія Юріївна перебувала в розпорядженні командування Південно-західного фронту – у Подволочинському, Тернополі, Коломиї. Спочатку – в медично-санітарному відділі, потім – у відділі допомоги населенню [12]. Знаходячись на полях бойових дій у Галичині та Буковині, вона захопилася місцевою етнографією. Вже в 1919 р. Євгенія Юріївна стала співавтором книги “Народне мистецтво в Галичині й Буковині та Земський Союз у війні 1916-1917 рр.” [13]. У 1917-1919 роках Є.Ю. Спаська співробітничала з підвідділом трудової допомоги в Києві. Перебуваючи в 1919 р. в Ніжині, вона захворіла на черевний тиф, що викликав ускладнення. Для того, щоб остаточно одужати вона влаштувалася працювати в санаторно-курортне уп-

равління і представництво Червоного Хреста в Ялті та Феодосії [14]. Свої захоплення етнографією Євгенія Юріївна перенесла на місцевий мультикультурний ґрунт, оцінивши багатство етнографічної різноманітності культурної палітри півострова.

Після остаточного відновлення Радянської влади на півострові в листопаді 1920 р. вона вирішила залишитися тут, влаштувавшись працювати інструктором кустарних майстерень райспоживспілки Червоного Хреста Криму в Ялті та Феодосії [15]. Під час перебування в Криму Є.Ю. Спаська познайомилася з місцевими краєзнавцями, зокрема, з головою Таврійської вченої архівної комісії Арсенієм Івановичем Маркевичем [16], а також кількома дослідниками кримськотатарської етнографії, в тому числі – з О.М. Петровою [17].

Восени 1921 р. у Феодосії обірвалося життя збирача зразків кримськотатарської вишивки Олександри Михайлівни Петрової. Не маючи спеціальної наукової підготовки, будучи фактично тільки етнографом-збирачем, О.М. Петрова готувала до видання “Альбом татарських вишивок старо-кримського району”. Впродовж п’ятнадцяти років нею було зібрано близько 1400 малюнків зразків кримськотатарських вишивки. Ця величезна й унікальна за складом колекція була заповідана Є.Ю. Спаській [18]. Щоправда, колекція була передана їй тільки в 1924 р. через художника Костянтина Федоровича Богаєвського (1872-1943) і поета Максиміліана Олександровича Волошина (1877-1932). При цьому зникло близько 300 малюнків.

У 1921 р. Є.Ю. Спаська, рятуючись від голоду в Криму, повернулася до Ніжина (тут вона працювала в художньо-промислових майстернях), а звідси в 1923 р. переїхала до Києва, де отримала посаду технічного секретаря газети “Пролетарська правда”. В 1925-1934 роках Євгенія Юріївна завідувала кустарним відділом Київського сільськогосподарського музею і постійною промисловою виставкою [19]. Водночас, у 1924 р. вона стала студенткою Київського археологічного інституту, де захопилася вивченням гончарства. Тут вона познайомилася з видатним ученим-мистецтвознавцем Данилом Михайловичем Щербаківським (1877-1927) [20], який мав величезний вплив на формування подальших творчих інтересів на той час етнографа-початківця [21]. Для історії музейної справи в Україні справляють помітний інтерес листи Євгенії Юріївни до Д.М. Щербаківському, які збереглися в особовому архівному фонді Данила Михайловича в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Емоційна, сповнена переживань про долю унікальних музейних зібрань, епістолярна спадщина Є.Ю. Спаської чудово змальовує нам атмосферу того непростого часу. Так, 31 грудня 1925 р. вона повідомляла своєму науковому наставнику:

Глубокоуважаемый Даниил Михайлович!

Простите, что пишу Вам по-русски, но я настолько взволнована и сердита все эти дни, что не могу себя заставить ни читать, ни писать ни по-украински, ни по-польски. В Нежине происходит очередной грабёж. Для Харьковского социального музея из города вывозят все, что еще имеет хоть какую-нибудь художественную ценность [22].

Є.Ю. Спаська згадувала, що після отримання етнографічної колекції О.М. Петрової, вона, не наважуючись зайнятися обробкою цих матеріалів, вирішила порадитися з Д.М. Щербаківським – куди здати на зберігання це зібрання. У відповідь український учений порадив їй самій зробити науковий опис і систематизувати багатющі й цінні матеріали. Згодом Є.Ю. Спаська визнала, що “якби не було у небіжчиці Олександри Михайлівни такого “адвоката”, як він (Д.М. Щербаківський – *авт.*), не вистачило б у мене ні терпіння, ні сили волі висидіти всю зиму вечорами на підлозі в моїй холодній кімнаті, розбираючи ці малюнки” [23].

Улітку 1925 р. Є.Ю. Спаська спеціально їздила до Криму для роботи з фондами музеїв Бахчисараю, Євпаторії, Сімферополя і Ялти, що мали етнографічні відділи, а також задля консультацій із фахівцями з кримськотатарського мистецтва. Така практична екскурсія була необхідна, “оскільки книг не знайшла жодної, ні в кримських, ні в московських бібліотеках, які допомогли б у цій справі”, – згадувала пізніше дослідниця [24]. Дієву допомогу Євгенії Юріївні зміг надати тільки неформальний керівник кримського краєзнавства Арсеній Іванович Маркевичем, дружба та наукові консультації з яким продовжилися й в подальші роки. Саме він був головним провідником Є.Ю. Спаської у хащах кримознавчої літератури. Про це А.І. Маркевич повідомляв ніжинського історика Михайла Миколайовича Бережкова [25]. Нам мало відомо про кримські маршрути етнографа та її наукові контакти в середовищі кримознавців. Цікаву інформацію про відвідання Є.Ю. Спаською Євпаторії містить один із її листів до Д.М. Щербаківського, віднайдене нами в його особовому архівному фонді. 10 вересня 1925 р. вона писала:

Глубокоуважаемый Даниил Михайлович!

Когда я узнала, что Вы в Крыму, мне очень захотелось обратиться к Вам с непрошеным советом: я уверена, что Вы не пожалеете, если на обратном пути побываете в Евпатории.

Это последняя столица караимов всего мира. В ней очень старые кладбища караимские, еврейские, татарские.

В караимской библиотеке собрано б[олее] 10.000 томов книг и б[олее] 600 рукописей на древне-еврейском, персидском, турецком и др[угих] языках.

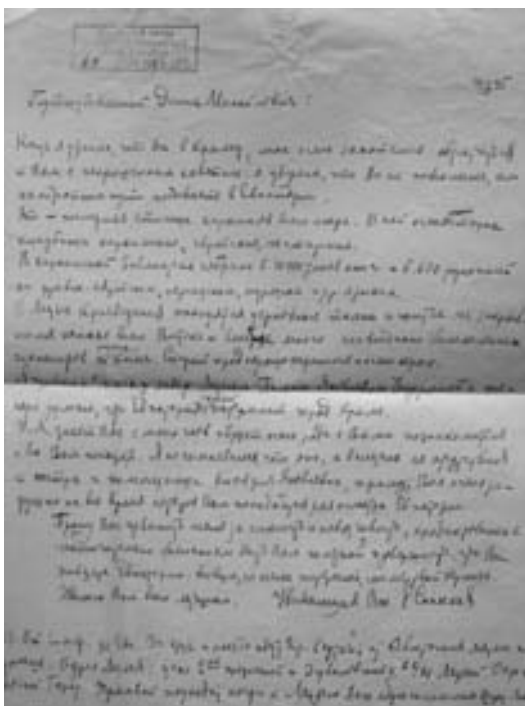
В Музее краеведения находятся церковные ткани и шитье из закрывшихся кенасс всего Востока и вообще много неожиданно великолепных экспонатов и редких книг. Старый город хорошо сохранился и очень хорош.

Я прожила 1 1/2 мес[яца] у зав[едующей] Музеем Полины Яковлевны Чепуриной и теперь думаю, что Евпатория самый интересный город Крыма.

П[олина] Я[ковлевна] знает Вас с моих слов и будет очень рада с Вами познакомиться и все Вам показать. Я не сомневаюсь, что она, и в случае ее отсутствия ее сестра и помощница Клавдия Яковлевна [26] примут Вас очень радушно на все время, которое Вам понадобится для осмотра Евпатории.

<...>

P.S. От Симф[ерополя] до Евп[атории] 3 ч[аса] езды и поезда идут 2р[аза] в сутки; от Севастополя морем немного дальше. Адрес Музея: угол 2-ой Продольной и Дувановской 22/21 Музей ОХРИСа. Новый Город. Трамвай подходит почти к Музею [27].

Восени 1925 р. на семінарі Д.М. Щербаківського в Київському археологічному інституті Євгенія Юрїївна виступила з доповіддю “Метод роботи з масовим матеріалом з народного мистецтва”, в якому познайомила наукову громадськість з методикою дослідження нею колекції Олександри Михайлівни Петрової. Ще одна її доповідь – “Татарські вишивки Старо-кримського району”, завдяки участі Всеволода Михайловича Зуммера (1885-1970), була опублікована у Баку в 1926 р. [28]. Остання праця відкривається довідкою про діяльність у Феодосії етнографа-збирача О.М. Петрової та короткою характеристикою її колекції малюнків. Є.Ю. Спаська зазначила, що на багатьох зарисовках (їх їй дісталось близько 1100) є лаконічні записи, зроблені О.М. Петрової. Іноді це декілька літер або умовні позначення, які розшифрувати не вдалося. Є.Ю. Спаська розділила всі малюнки за назвами вишитих речей: марама, шербенте і кебрізи, а також за видами: покривала, рушники (серветки, скатертини), пояси, хустки. Значна увага приділена в дослідженні Є.Ю. Спаської методиці відокремлення малюнків тканин XVIII – XIX ст. від виробів XX ст. й опису особливостей матеріалу і техніки вишивки. Вказані Є.Ю. Спаською способи кримсько-татарської вишивки перегукуються з подібними зразками мистецтва, які на той час вивчала в Євпаторії Поліна Яківна Чепуріна: коса, гобеленівський шов, решіточка (мережка), гладінь, петля-тамбур, строчка. Автор детально охарактеризувала забарвлення тканин і орнаменти, виділивши, що серед них особливе місце займають квіти [29].

Прочитавши зазначену публікацію, Д.М. Щербаківський указав своїй учениці, що характеризуючи композиції малюнків матеріал викладається надто сухо. Данило Михайлович справедливо вважав, що потрібно було дати більше яскравих прикладів, аби фактаж ожив, придбав виразність, переконував [30]. Публікація була з цікавістю сприйнята й спеціалістами-кримознавцями, отримавши доброзичливу оцінку [31].

В.М. Зуммер

Д.М. Щербаківський

Ще одне дослідження Є.Ю. Спаської, здійснене за матеріалами зібрання О.М. Петрової, було представлено В.М. Зуммером на тюркологічній підкомісії Товариства обстеження й вивчення Азербайджану і потім опубліковано на сторінках “Известий” цієї наукової організації в Баку [32]. Відтворені в статті двадцять малюнків були відібрані з майже тисячі зображень як найбільш типові або особливо цікаві для даного району, що дозволяють охарактеризувати різноманітність сюжетів і елементів орнаменту. Етнограф назвала найбільш типові предмети ужитку жінки-татарки, які прикрашаються вишивкою: рушники, серветки, скатертини, весільні пояси, хустки, покривала на голову. Автор проаналізувала різні способи вишивки. Стаття ілюстрована двадцятьма малюнками – прикладами орнаментів, підготовленими А.А. Де-Ленс і Є.Ю. Спаською. Відзначивши той факт, що вишивка ніколи не датується, Є.Ю. Спаська запропонувала варіанти їх атрибуції. Вік було встановлено приблизно, за загальними ознаками. Для ранішої вишивки дослідник вважав характерною кращу якість матеріалу, ретельність виконання, стрункість композиції і масивність основних ліній узору; для пізніших, на її думку, була характерна порівняно

Є.Ю. Спаська – медсестра в роки I Світової війни

дешевизна матеріалу, золото, що обсипається, набивні зім'яті пластинки, – що свідчило про більш недбалу техніку. Про це ж свідчила також плутана композиція, рідкі орнаменти. Тонкі ж зигзагоподібні лінії, замість колишніх масивних, – безперечна відмінність нової сучасної вишивки [33].

Оцінюючи внесок Є.Ю. Спаської у справу вивчення народних тканин і вишивки на тлі загального розвитку кримськотатарської етнографії того часу її колега по цеху мистецтвознавців, археолог і музейний діяч Марія Олексіївна Новицька (1896-1965) критично відзначила, що “вишивання кримських татар старокримського району опрацьовано за матеріалами Петрової в двох роботах Є.Ю. Спаської 1926 року. На жаль, одна стаття, що подає аналіз матеріалу, техніки та орнаменту, не має зовсім ілюстрацій, а друга, коротша, має таблиці, виконані дуже кепсько” [34].

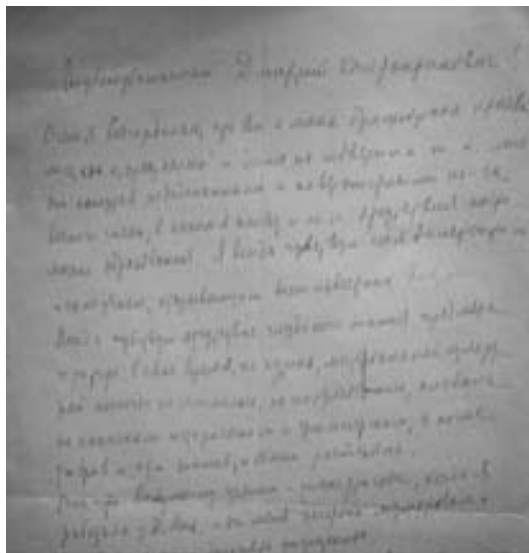
Подальша творча біографія і доля Є.Ю. Спаської відкидають її далеко від Криму. Вона певний час працювала в Києві завідувачем відділу кустарної промисловості в Сільськогосподарському музеї, що відкрився в 1925 р. в Маріїнському палаці. При музеї функціонувала постійна промислова виставка. У завдання відділу входило виявляти етнографічні особливості в деревообробному і текстильному промислах, лозоплетінні та розписах селянських хат [35]. Учена важко переживала розвал наукового музеєзнавства, що почався в УСРР на початку 30-х років XX століття. Сільськогосподарський му-

зей у результаті негативних процесів, які охопили всі сторони життя радянського краєзнавства того часу, був закритий; експонати були звалені в сараї. Проте, учені студії не були припинені. Євгенія Юріївна продовжувала співробітничати з Науково-дослідною кафедрою Київського інституту промислової кооперації. Восени 1931 р. в Харківському інституті історії матеріальної культури вона захистила кандидатську дисертацію [36].

У цей час налагодилися наукові контакти Євгенії Юріївни з видним радянським етнографом, фольклористом і діалектологом Дмитром Костянтиновичем Зелениним (1878-1954) [37]. В особовому архівному фонді Д.К. Зеленина (Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук) збереглися вісім листів Є.Ю. Спаської, адресованих ученому за 1929-1930 роки [38]. Ось що писала Євгенія Юріївна 21 березня 1929 року:

Глубокоуважаемый Дмитрий
Константинович.

Очень я возгордилась, что Вы о моих брошюрах отозвались, как о “прекрасных” и даже не поверила, так как мне они кажутся недоделанными и поверхностными из-за вечного спеха, в котором я живу и из-за отсутствия настоящего образования. Я всегда чувствую себя дилетантом и самоучкой, открывающим всем известные Америки. Всегда чувствую отсутствие глубокого знания предмета и то, что в свое время материальной культурой никогда не занималась, не интересовалась, плавала по книжкам историческим и философским, после тифов и эти знания и языки растеряла [39].

Рівно за місяць Євгенія Юріївна повідомляла тому ж адресатові до Ленінграду:

Охотно сообщу Вам о себе: Сельскохозяйственный музей я оставила из-за неприятностей, которые мне чинил, по моему мнению, очень злобный и неумный заведующий отделом, лентяй, которому я казалась слишком беспокойным подчиненным. Сейчас он продолжает вредить мне, подняв вопрос о запрещении мне опубликовать работу о гончарах с иллюстрациями – экспонатами музея. Предлог то, что он в 1925 г. приобрел эту коллекцию для музея и сам ее когда-то обработал. <...>

В Историческом музее после назначения меня на место Д.М.*, кандидатура моя была отведена. Если не ошибаюсь, официальный предлог, что я только аспирант, а не научный сотрудник.

Настоящая моя служба на долгий срок оттянет возможность окончить аспирантуру, т.к. берет все время, не оставляя ничего для занятий. Я инструктор-организатор кустарных экспортных вышивальных мастерских в Киевском округе. <...> Отношение ко мне пока что тоже неплохое, но я уже вижу, что на этом мире надо непременно уметь пускать пыль в глаза, чего я не умею и не люблю [40].

* Данила Михайловича Щербаківського – *авт.*

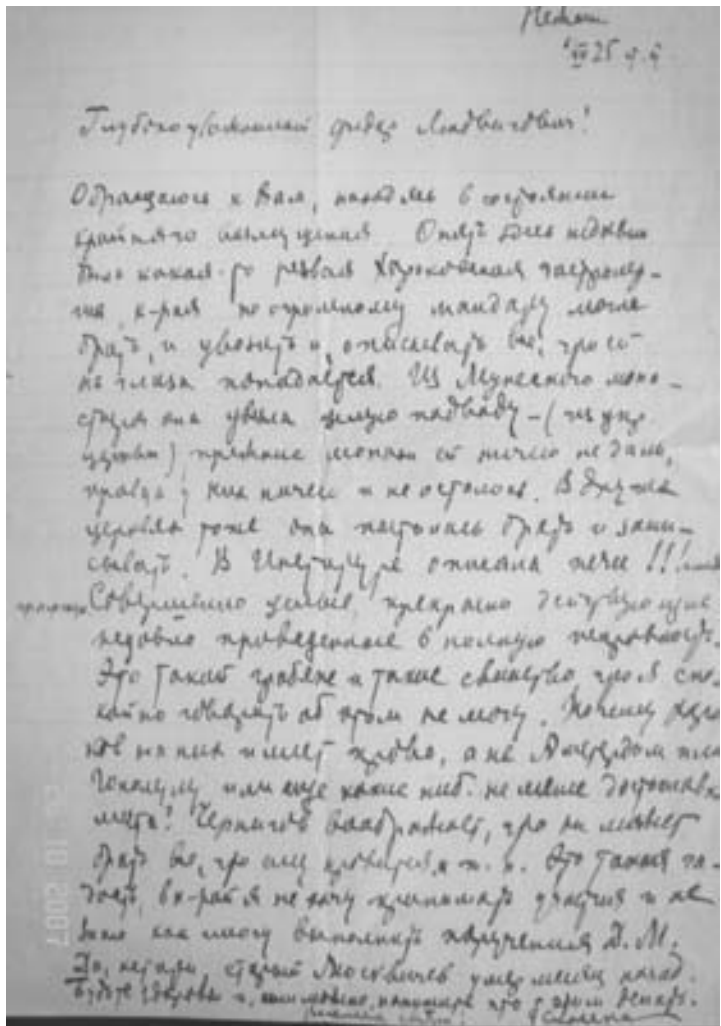
Є.Ю. Спаська була арештована в березні 1934 р. Вскоре – 31 жовтня 1934 р. – у “Справі славівців” був арештований у Ленінграді її молодший брат – Іван Георгійович Спаський (1904-1990), який на той час працював із 1931 р. в Ермітажі. Через кілька днів після арешту, її (нібито завербовану Федором Людвіговичем Ернстом [41]) відправили з дворічним сином на поселення в м. Уральськ терміном на три роки [42]. Після заслання Євгенія Юріївна жила і працювала в Алма-Аті й Семипалатинську інструктором із художньої промисловості. З 1946 р. вона остаточно осіла в Алма-Аті. Тут, у столиці радянського Казахстану вона працювала на посаді наукового співробітника відділу етнографії Академії наук Казахської РСР. З 1948 р. – працювала в Алма-Атинському державному педагогічному інституті імені Абая секретарем Ученої ради, а пізніше – завідувачкою аспірантурою.

Євгенія Юріївна Спаська померла 12 вересня 1980 р., а за дев'ять років – у вересні 1989 р. – її реабілітували [43]. Кримські сторінки її творчості – лише мала складова наукової спадщини визнаного українського етнографа й фольклориста. В науковому розрізі кримський період її життя засвідчений лише двома невеликими за об'ємом, але сміливішими публікаціями. Проте, інколи кілька десятків сторінок варті томів нікому не потрібної друкованої нісенітничі.

1. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64-67.; *Він же*. [Про авторку споминів] // Україна: Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272.; *Він же*. І.Н. Коцюбинська та Є. Спаська про свого вчителя Д. Щербаківського // Треті Гончарівські читання: Регрес і регенерація в народному мистецтві. Меценатство в Україні. Музей Івана Гончара в 1995 році: Програма-запрошення. Тези і резюме доповідей / Музей І. Гончара. – К., 1996. – С. 11.; Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. – К., 2002. – С. 61-63.; Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / Підг. Т. Діденко; передм. О. Морозов // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006. – Вип. 2(5). – С. 151-169.; Маньковська Р.В. Музейники в лещатах тоталітаризму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 396.; Кочубей Ю.М. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. // Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20-30-х рр. XX ст.: В.М. Зуммер (1885-1970). – К., 2005. – С. 25-26.; Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини народного мистецтва Євгенії Спаської // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5/6. – С. 73-75.; *Він же*. Подвижники народного мистецтва: Біобібліографічні нариси / За ред. М. Селівачова. – К., 2003. – Зошит 1. – С. 36-39.
2. Мусаєва У.К. Подвижники кримської етнографії, 1921-1941: Істориографічні очерки / Под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – (Биобиблиография кримведения; Вип. 2). – С. 120-125.
3. Наука и научные работники СССР: Без Москвы и Ленинграда: Справочник. – Л., 1928. – Ч. 6. – С. 400. У видання вказано, що Є.Ю. Спаська є аспірантом Науково-дослідної кафедри. Проте, не уточнюється якої саме – ймовірно при Київському інституті промислової кооперації. Місце роботи – співробітник Кустарного відділу Київського обласного сільськогосподарського музею. Сфера наукових інтересів – вивчення історії України: мистецтво, кахлі, кераміка, вишивка.
4. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук (далі – ПФА РАН), ф. 155, оп. 2, спр. 649, арк. 19.
5. Наукові архівні фонди рукопису і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ), ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3.
6. Там само, спр. 9, арк. 7, 14, 35, 43.
7. Там само, спр. 4, арк. 8-15.
8. Там само, спр. 2.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 9, оп. 1, спр. 136, арк. 1-34. Публікацію частини записів зі щоденника Є.Ю. Спаської див.: Етнографічні щоденники Євгенії Спаської... – С. 151-169.

10. В “Автобиографии Спасской Евгении Юрьевны” написаної в 1960-е роки, вона вказала, що “в 1909/10 годах окончила гимназию имени Н.Я. Кумакевич в Нежине”. Можливо – описка, а може в пам’яті стерлася справжня назва? (див.: Етнографічна щоденники Євгенії Спаської... – С. 151).
11. Етнографічна щоденники Євгенії Спаської... – С. 151. В “Автобиографии” Є.Ю.Спаська зазначила, що закінчила курси сестер милосердя влітку 1914 р., а з 21 вересня 1914 р. до 3 травня 1915 р. працювала в п’ятому відділенні Другого ніжинського шпиталю медсестер (див.: НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 1).
12. НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
13. Шудря Є. Подвижниця народного мистецтва... – С. 36.
14. НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
15. Білоконь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської... – С. 64.
16. Докладніше див.: Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). – С. 186.
17. Петрова Олександра Михайлівна (?-1921) – дослідник кримськотатарської вишивки. Про неї див.: Волошин М. Культура, искусство, памятники Крыма // Крым: Путеводитель / Под ред. И.М. Саркизова-Серазини. – М.-Л., 1925. – С. 141.; Саковец Т.М. Крымские орнаменты в рисунках В.В. Контральной: Из фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 1997. – Вып. 1. – С. 468.
18. Спасская Е.Ю. Татарские вышивки Старо-Крымского района: По материалам А.М. Петровой // Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В.И. Ленина. Сер.: Востоковедение. – Баку, 1926. – Т. 1. – С. 21-22.
19. Білоконь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської... – С. 64.
20. Щербаківський Данило Михайлович (1877-1927) – музеєзнавець, мистецтвознавець, завідувач відділу етнографії Всеукраїнського історичного музею. Про нього див.: Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 71-73, 133.; Верменич Я. Ентузіаст пам’яткоохоронної справи: Д. Щербаківський // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 244-256.; *Вона ж.* Данило Щербаківський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 15: Визначні постаті, української історіографії XIX-XX ст. – С. 558-572.; *Вона ж.* Данило Михайлович Щербаківський // Зневажаена Клію / Гол. ред. Ю.З. Данилюк. – К., 2005. – С. 537-555.
21. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Підг. С. Білокінь // Україна: Наука і культура: Щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272-286.
22. НА ІА НАНУ, ф. 9, оп. 1, спр. 168, арк. 690.
23. Спаська Є. Спогади... – С. 278.
24. Там само. – С. 278.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 23, оп. 1, од.зб. 934, арк. 1. Про М.М. Бережкова див.: Непомнящий А.А. Листування М.М. Бережкова та А.І. Маркевича – джерельна база історії Криму // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 223-234.; *Він же.* Крымовед из Нежина // Крымский архив. – 2007. – № 10. – С. 267-274.
26. Клавдія Яківна Рибальська – сестра П.Я. Чепуріної. Керувала вишивально-ткацькими артілями в Алушті, Бахчисараї, Євпаторії, Карасубазарі, Ялті. Див. її спогади про ці роки в листуванні з В.В. Болсуновою: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1260, оп. 1, спр. 7, арк. 1-3.
27. НА ІА НАН України, ф. 9, оп. 1, спр. 168, арк. 692
28. Спасская Е.Ю. Татарские вышивки... – С. 21-47.
29. Мусаева У.К. Вказана праця. – С. 122-123.
30. Спаська Є. Вказана праця. – С. 278.
31. Бороздин И. [Рецензия] // Новый Восток. – Москва, 1926. – № 15. – С. 355. – Рец. на: Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В. И. Ленина. Сер.: Востоковедение. – Баку, 1926. – Т. 1.
32. Спасская Е.Ю. Старо-Крымские узоры // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. – Баку, 1926. – № 3. – С. 181-184; 8 арк. іл.
33. Там само. – С. 183.
34. Новицька М. Вивчення старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Київ, 1930. – Т. 1. – С. 233-245.

35. Маньковська Р. Євгенія Юріївна Спаська // Зневажена Клію / Гол. ред. Ю.З. Данилюк. – К., 2005. – С. 451.
36. Маньковська Р. Вказана праця. – С. 453. Також див.: Маньковська Р.В. Діяльність Є.Ю. Спаської на ниві музейництва // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 286-293.
37. Про Д.К. Зеленина див.: Бережкович А.С. Дмитрий Константинович Зеленин (1878-1954) // Известия Всесоюзного географического общества. – Л., 1955.– Т. 87, вып. 4. – С. 367-369.; Сабурова Л.М., Чистов К.В. Дмитрий Константинович Зеленин: К 100-летию со дня рождения // Советская этнография. – 1978. – № 6. – С. 71-85.; Станюкович Т.В., Торен М.Д. Дмитрий Константинович Зеленин // Советская этнография. – 1954. – № 4. – С. 157-159.
38. ПФА РАН, ф. 849, оп. 3, спр. 397, арк. 1-10.
39. Там само, арк. 4.
40. Там само, арк. 7-7 зв.
41. Федір Людвігович Ернст (1891-1942) – брат відомого археолога-кримознавця Миколи Львовича Ернста, історик українського мистецтва, музейник. Був арештований 23 жовтня 1933 р. у справі “контрреволюційної німецької фашистської організації в Україні”. Засуджений за статтею 58-11 у травні 1934 р. до трьох років виправно-трудоих таборів. Із 1937 р. працював у Алма-Аті замісником директора з наукової роботи Казахської народної художньої галереї. Потім він переїхав до Уфи, де на такій само посаді працював у Башкирському державному музеї. Був знову арештований як “німець” за “антидержавну пропаганду” 16 червня 1941 р., а 10 жовтня засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1989 р. Про нього див.: Блокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. – 356 с.; Везомська С.Ж. Ф. Ернст у пам’яткоохоронному русі України 1917-1933 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01 – історія України; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 17 с. У особовому фонді Ф.Л. Ернста збереглися залишки листування Є.Ю. Спаської з фондоутворювачем (див.: НАФРФ ІМФЕ, ф. 13, оп. 3, спр. 66, арк. 1-4).
42. НАФРФ ІМФЕ, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
43. Маньковська Р. Євгенія Юріївна Спаська... – С. 455.

Лист Є.Ю. Спаської до Ф.Л. Ернста